

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Економіко-правовий факультет

О.І. ДОНЧЕНКО

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ (ВКАЗІВКИ)

до вивчення навчальної дисципліни для студентів
другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 “Право”.

Рекомендовано до друку:

Вченою Радою економіко-правового факультету
(протокол № 5 від 26 січня 2022 року)

Рецензенти:

Левенець Анжела Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права і правосуддя.

Борщевський Ігор В'ячеславович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права.

Донченко О.І.

Філософія права: методичні рекомендації до вивчення навчальної дисципліни для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 081 Право / О. І. Донченко. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, ФОП Жмай О. В. 2022 г. 38 с.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	4
Опис навчальної дисципліни.....	6
Тематичний план навчальної дисципліни.....	7
Зміст лекцій, плани семінарських і практичних занять, завдання для самостійної роботи.....	9
Контрольні питання з навчальної дисципліни.....	27
Список рекомендованих джерел до вивчення навчальної дисципліни	28
Методи навчання та система контролю знань.....	36
Розподіл балів	37

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Програма вивчення навчальної дисципліни «Філософія права» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів напряму підготовки «Правознавство». Філософія права є вибірковою дисципліною для магістрів денної і заочної форми навчання економіко-правового факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова.

Філософія права – це самостійна галузь теоретичного знання. Її предмет не вичерпується жодною філософською чи юридичною дисципліною. Вона має власну багату традицію та специфічний категоріальний апарат. Історія людської думки містить низку різних концепцій філософії права, підходів до проблеми її предмета, методу і сфери інтересів.

Міждисциплінарні зв'язки: Теорія держави і права, Історія вчень про державу і право, Історія держави і права України, Історія держави і права зарубіжних країн. У ряді випадків у ній піднімаються проблеми галузевих юридичних наук (конституційного, кримінального, міжнародного права тощо).

Предметом вивчення навчальної дисципліни є дослідження змісту права, його поняття і сутності, основ і місця у світі, цінності і значення, ролі в житті людини, суспільства і держави.

Метою викладання навчальної дисципліни «Філософія права» є забезпечення глибокого розуміння специфіки філософського осмислення права, формування високої світоглядно-методологічної культури майбутніх юристів.

Основними завданнями дисципліни «Філософія права» є:

- дати академічні знання студентам щодо сутності, змісту й особливостей філософії права як світоглядної і методологічної науки, основних типів філософсько-правової рефлексії, ролі філософії права в діяльності юриста та в житті суспільства в цілому;
- озброїти майбутніх фахівців знаннями щодо різних типів праворозуміння;
- розвинути в них сучасне правове мислення;
- ознайомити із внеском мислителів різних філософських шкіл та напрямків у розвиток філософсько-правової думки;
- забезпечити оволодіння системою філософсько-правових знань, які виступають методологічними засобами, для аналізу правової реальності;
- сформуванню у студентів високі моральні якості та навички поведінки, що ґрунтуються на загально визнаних правових цінностях, розвинути правосвідомість і почуття відповідальності за виконання професійного обов'язку.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів **наступних компетентностей**:

а) інтегральна компетентність: здатність розв'язувати задачі дослідницького характеру у сфері права із застосуванням правових доктрин та принципів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

б) загальних (ЗК):

ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК3. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК6. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК7. Здатність приймати обґрунтовані рішення.

б) спеціальних (СК):

СК6. Здатність обґрунтовувати та мотивувати правові рішення, давати розгорнуту юридичну аргументацію.

СК9. Здатність застосовувати міждисциплінарний підхід в оцінці правових явищ та правозастосовній діяльності.

Програмні результати навчання (ПРН):

РН01. Оцінювати природу та характер суспільних процесів і явищ, і виявляти розуміння меж та механізмів їх правового регулювання.

РН02. Співвідносити сучасну систему цивілізаційних цінностей з правовими цінностями, принципами та професійними етичними стандартами.

РН04. Здійснювати презентацію свого дослідження з правової теми, застосовуючи першоджерела та прийоми правової інтерпретації складних комплексних проблем, що постають з цього дослідження, аргументувати висновки.

РН06. Обґрунтовано формулювати свою правову позицію, вміти опонувати, оцінювати докази та наводити переконливі аргументи.

РН07. Дискутувати зі складних правових проблем, пропонувати і обґрунтовувати варіанти їх розв'язання.

РН08. Оцінювати достовірність інформації та надійність джерел, ефективно опрацьовувати та використовувати інформацію для проведення наукових досліджень та практичної діяльності.

РН10. Аналізувати взаємодію міжнародного права та міжнародно-правових систем з правовою системою України на основі усвідомлення основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування права.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

- *знати*: головні проблеми сучасної світової й вітчизняної філософії права, основні способи осмислення правової реальності; основні ідеї світової та вітчизняної філософсько-правової думки, історію становлення, етапи й особливості розвитку філософії права; основні категорії, поняття й концепції правової онтології, правової антропології та аксіології права, особливості їх виявлення в житті суспільства і юридичній практиці; філософські проблеми права в сучасному суспільстві; умови формування автономної особистості як суб'єкта права, її правосвідомості.
- *вміти*: самостійно аналізувати факти, явища і процеси правової реальності в їх діалектичному взаємозв'язку та з урахуванням змін, що відбуваються у світі й країні; критично оцінювати правову дійсність, соціальні процеси, політичні, економічні, екологічні, культурні, соціально-психологічні явища й події; формулювати світоглядні й методологічні висновки на основі отриманих знань, обґрунтовувати власну світоглядну та громадянську позицію; володіти методологією пізнання правових явищ та застосовувати отримані знання при вирішенні професійних завдань.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, спеціалізація, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		<i>денна форма навчання</i>	<i>заочна форма навчання</i>
Загальна кількість кредитів – Денна форма – 4,5 Заочна форма – 4 Годин – Денна форма – 135 Заочна форма – 120 змістовних модулів – 3 ІНДЗ * – не передбачено навчальним планом	Галузь знань: 08 Право Спеціальність: 081 Право Спеціалізації: немає Рівень вищої освіти: Другий (магістерський)	Вибіркова	
		<i>Рік підготовки:</i>	
		1-й	1-й
		<i>Семестр</i>	
		1-й	1-й
		<i>Лекції</i>	
		16 год.	10 год.
		<i>Практичні, семінарські</i>	
		12 год.	2 год.
		<i>Лабораторні</i>	
		-	-
		<i>Самостійна робота</i>	
		107 год.	108 год.
		у т.ч. ІНДЗ*: немає	
		<i>Форма підсумкового контролю:</i>	
		Залік	Залік

* Індивідуальне навчально-дослідне завдання - за наявності

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви тем	Кількість годин									
	Денна форма					Заочна форма				
	Усього	у тому числі				Усього	у тому числі			
		л	п/с	лаб	ср		л	п/с	лаб	ср
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Змістовий модуль 1 «Зміст і призначення філософії права»										
Тема 1. Предмет і завдання філософії права	13	1	-	-	12	10,25	0,25	-	-	10
Тема 2. Методологія філософії права	13	1	-	-	12	10,25	0,25	-	-	10
Разом за змістовним модулем 1	26	2	-	-	24	20,5	0,5	-	-	20
Змістовий модуль 2 «Історичний розвиток філософії права»										
Тема 3. Філософія права Античності та Середньовіччя	13,5	2	0,5	-	11	10,5	0,5	-	-	10
Тема 4. Філософсько-правові вчення в західній Європі у XV–XVIII століттях	12,5	1	0,5	-	11	10,5	0,5	-	-	10
Тема 5. Філософсько-правові вчення в західній Європі кінця XVIII — сер. XIX століття	13	1	1	-	11	10,25	0,25	-	-	10
Тема 6. Сучасна філософія права	14	2	2	-	10	10,25	0,25	-	-	10
Разом за змістовним модулем 2	53	6	4	-	43	41,5	1,5	-	-	40
Змістовий модуль 3 «Основні проблеми філософії права»										
Тема 7. Правова онтологія: природа і структура права	14	2	2		10	14,5	2	0,5	-	12

Тема 8.Правова антропологія: гуманістична природа права	14	2	2		10	14,5	2	0,5	-	12
Тема 9. Правова аксіологія: ціннісні основи права	14	2	2		10	14,5	2	0,5	-	12
Тема 10. Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу	14	2	2		10	14,5	2	0,5	-	12
Разом за змістовним модулем 3	56	8	8	-	40	58	8	2	-	48
ІНДЗ *	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього годин	135	16	12	-	107	120	10	2	-	108

* - за наявності

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ / СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№	НАЗВА ТЕМИ	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
Змістовий модуль 2 «Історичний розвиток філософії права»			
1.	Історичні типи філософії права	2	-
2.	Сучасна філософія права	2	-
Змістовий модуль 3 «Основні проблеми філософії права»			
3.	Правова онтологія: природа і структура права	2	0,5
4.	Правова антропологія: гуманістична природа права	2	0,5
5.	Правова аксіологія: ціннісні основи права	2	0,5
6.	Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу	2	0,5
Разом		12	2

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ, ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Зміст навчальної дисципліни

Змістовний модуль 1. Зміст і призначення філософії права

Тема 1 Предмет і завдання філософії права

Предмет філософії права. Філософсько-правова рефлексія. Філософія права у системі наук, її основні питання і функції. Проблема дисциплінарного статусу філософії права. Значення філософії права в підготовці майбутніх юристів. Сутність і особливості філософського підходу до права. Структура філософії права.

Тема 2. Методологія філософії права.

Сутність методології права та її рівні. Підходи до інтерпретації методології права. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення. Переваги і недоліки правового позитивізму та природно-правового мислення. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність.

Змістовний модуль 2. Історичний розвиток філософії права

Тема 3. Філософія права Античності та Середньовіччя

Виникнення і розвиток філософсько-правових поглядів в епоху Античності: досократівська філософія права; філософсько-правові погляди Сократа; філософське обґрунтування права Платоном; особливості поглядів Аристотеля на право; філософія права епохи Еллінізму; філософського вчення про право Цицерона.

Особливості філософсько-правової думки в епоху Середньовіччя: метафізичні передумови християнського світорозуміння; особливості поглядів у А. Аврелія; право і закон у Т. Аквінського.

Тема 4. Філософсько-правові вчення в західній Європі у XV–XVIII століттях

Філософсько-правова думка епохи Відродження та періоду Реформації: Н. Макіавеллі, М. Лютер, Ж.Боден.

Філософія права Нового часу та епохи Просвітництва: Г. Гроцій, Т.Гоббс, Дж.Локк, Б. Спіноза, Лейбніц, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Гельвецій.

Тема 5. Філософсько-правові вчення в західній Європі кінця XVIII — середини XIX століття

Етико-правові ідеї філософії І. Канта. Види імперативів. Категоричний імператив.

Філософія права Гегеля: абстрактне право, мораль, моральність. Історична школа права (Г. Гуго, К. Савін'ї, Г. Пухта). Марксистська філософія права (К. Макс, Ф. Енгельс).

Тема 6. Сучасна філософія права

Загальна характеристика сучасної філософії права. Трансформація юридичного позитивізму в нео- та постпозитивізм (Дж.Остін, Г. Кельзен, Х.Харт).

Концепції відродженого природного права: неотомістська модель, неокантіанська модель, неогегельянська модель; сучасні ірраціоналістичні концепції інтерсуб'єктивістського типу (феноменологічні, екзистенціалістські, герменевтичні); Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Дж. Ролс, Р. Дворкін, К.-О. Апелль, Ю. Габермас, О. Гьофе.

Філософія права в Україні: виникнення, світоглядно-методологічні витоки, основні ідеї (Г. Сковорода, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, ліберальні юристи в Україні, Б. Кістяківський).

Змістовний модуль 3. Основні проблеми філософії права

Тема 7. Правова онтологія: природа і структура права

Онтологічна природа права. Правова реальність. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності; основні розбіжності між ними; категорії «сутність» та «існування» при розгляді права.

Форми буття права: ідея права, закон, правове життя.

Тема 8. Правова антропологія: гуманістична природа права

Природа людини і право. Антропологічні основи права. Філософський зміст і обґрунтування прав людини: опис феномену прав людини як такого; з'ясування статусу прав людини; обґрунтування ідеї прав людини. Особистість і право. Гуманістична природа права. «Індивід, індивідуальність, особистість»; «людина юридична»; «суб'єкт права».

Тема 9. Правова аксіологія: ціннісні основи права

Цінності в праві і право як цінність. Ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка. Форми буття цінностей: суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності, особисті (чи екзистенціальні) цінності.

Свобода як цінність. Право як форма свободи. Свобода «юридична» і «фактична». Свобода «внутрішня» та «зовнішня». Свобода «від» (негативна свобода) і свобода «для» (позитивна свобода). Справедливість як основна правова цінність. Властивості справедливості.

Тема 10. Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу

Правосвідомість як проблема філософії права. Форми правосвідомості: інституційна форма буття правосвідомості; неінституційна форма буття правосвідомості; повсякденна правосвідомість; теоретична правосвідомість. Правові почуття, правові навички, правові звички, правові знання. Функції правосвідомості. Право і мораль. Загальні риси моралі і права.

Плани семінарських занять денне відділення

Семінарське заняття 1 (2 год)

Історичні типи філософії права

1. Виникнення і розвиток філософсько-правових поглядів в епоху Античності
2. Особливості філософсько-правової думки в епоху Середньовіччя
3. Філософсько-правові вчення в західній Європі у XV–XVIII століттях
4. Філософсько-правові вчення в західній Європі кінця XVIII — середини XIX століття

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Для того щоб краще зрозуміти філософсько-правові погляди в епоху античності, слід звернути увагу на таку послідовність: досократівська філософія права; епоха Гомера; погляди Геракліта; ідеї Демокрита; погляди софістів, Сократа, Платона, Аристотеля і Цицерона. Грецькі натурфілософи поклали початок природно-правовій філософії, але вивчення права ще не виділяється в особливу галузь наукового знання. Подальший розвиток проблема праворозуміння знаходить у Платона (ідеальне право — прагнення до належного; природне і позитивне право — лише тіні ідеального права) і Аристотеля, який визначив політичний характер права, розподіл його на природне та умовне (волевстановлене). Найважливіший етап у процесі перетворення правознавства на самостійну науку — це епоха еллінізму (договірні-правова концепція права, обов'язковість і рівність для всіх природного права, ідея правової рівності, розходження природного і писаного права, поділ писаного права на приватне і публічне).

Головна особливість філософських вчень християнського середньовіччя — в їх теоцентричному характері, тобто Бога як центр світобудови і головного хранителя світового та соціального порядку. Звертаємо увагу на ідеї А. Аврелія і Т.Аквінського.

На зміну епосі Середньовіччя прийшла епоха Відродження, яка характеризується початком революційної переоцінки релігійно-політичних цінностей. Істотний внесок у правову науку здійснила Реформація, яка є безпосередньо історичною ситуацією, коли вкрай посилюлися атаки на монопольне становище католицької церкви та її вчення в політичній, ідеологічній, правовій системах тодішньої європейської спільноти. Нові концепції держави і права виходили з інших передумов, ніж у Середні віки. Слід звернути увагу на вчення Н.Макіавеллі, М.Лютера, Ж.Бодена.

17-18 ст — це епоха видатних досягнень філософії, науки і культури в Західній Європі. Новий час відкриває нову епоху в історичному розвитку європейської економіки і права, виникає нагальна потреба в територіально масштабних державах, спроможних забезпечити функціонування не тільки внутрішніх, а й міжнародних зв'язків. Під потужним впливом цих чинників, а також філософії раціоналізму Нового часу правова наука зробила своїм головним предметом здійснення природного права; вчення про природне право одержує нове забарвлення: воно звільнилося від богословських тлумачень і тепер не змішується з правом загальнонародним. В ньому починають вбачати сукупність тих ідеальних норм, які повинні служити прообразом для будь-якого законодавства. Такий новий напрям у правознавстві оформився в школу природного права, яка домінувала в юриспруденції протягом 17-18 ст. родоначальником її був Г.Гроцій. Також слід звернути увагу на погляди Т. Гоббса, Дж.Локка, Б. Спінози, Монтеск'є, Ж. Руссо.

Щодо філософсько-правових вчень в західній Європі кінця XVIII — середини XIX століття слід звернути увагу на ідеї І. Канта, Гегеля, історичної школи права та марксистську філософію права.

Методологічне розроблення Кантом проблеми категоричного імперативу має величезну цінність для обґрунтування сутності природного права. Це свідчить про те, що принципи права і моралі ті ж самі. Вони лише набувають різних форм виразу, оскільки мораль є сферою внутрішніх мотивів індивіда, а право — галуззю практичних дій відповідно до зовнішнього стандарту, встановленого законом.

Філософія права Гегеля становить інший варіант природно-правового мислення, що ґрунтується на ідеалістичному світогляді. Продовжуючи за багатьма позиціями лінію Канта, Гегель прагне реалізувати принцип суб'єктивності, шукаючи джерела права і його критерії в людській свідомості, сфері духу. Він створив універсальну методологію, засновану на ідеї саморозвитку права. Будь-яка ступінь розвитку духу як волі має у нього поняття права: абстрактне право, мораль, моральність.

Перехід від ідеалізму до об'єктивізму починається з історичної школи права (Г. Гуго, К. Савін'ї, Г. Пухта). За цією концепцією право виникає спонтанно з надр народного духу, адже воно є невід'ємною частиною цілісної культури народу.

У філософії права К. Маркса і Ф. Енгельса вплив соціальних умов на суб'єкта, що констатував правопорядок, набув причинно-детермінованого характеру. Слушно вказуючи на глибоку зумовленість суспільних, насамперед економічних, відносин, марксистська теорія разом з тим не порушує питання про наявність особливої сутності права, зводиться до його соціально-економічної сутності.

Література:

1. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. К.: Видавничий дім "ІН ЮРЕ", 2006. 472 с.
2. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. К.: ВД "Стилос": ПЦ "Фоліант", 2006. 382 с.
3. Філософія права: Навч. посіб. / О. О.Бандура, С.А.Бублик, М.Л.Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М.В.Костицького та Б.Ф.Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

4. Булдакова О. Держава, влада та право в політичних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського: еволюція ідей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 112. С. 4-7.
5. Вдовичин І. Я. Свобода особи в епоху європейського середньовіччя (теологічна інтерпретація ідеї природного права). *Європейські перспективи*. 2013. № 3. С. 5-14.
6. Дунас О. І. Аналіз феномена свободи у творчій спадщині античних філософів. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 7-11.
7. Журавльова Г. С. Розуміння принципу рівності в період Середньовіччя та Ренесансу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 36(1). С. 50-54.
8. Кривошия І. Тлумачення норм права на основі філософських поглядів Іммануїла Канта (перша частина). *Юридична Україна*. 2015. № 6. С. 4-10.
9. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 34-38.
10. Несправа М. В. Моральні основи права у філософії Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 52-61.
11. Павлова Т. С. Нормативність моралі і права у філософії Г. Гегеля. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 104-106.
12. Павлова Т. С. Філософський аналіз права і держави у роботі Г. В. Ф. Гегеля "філософська пропедевтика". *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2010. Т. 18, № 20(1). С. 193-198.
13. Прокопов Д. Є. Ф. К. фон Савін'ї та витоки історичної школи права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 143-156.
14. Ряшко О. В. Права і свободи людини в філософії Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2017. Вип. 2. С. 65-77.
15. Фаст О. О. Внесок Фоми Аквінського у формування концепції верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2017. Вип. 43(1). С. 44-47.
16. Фаст О. О. Поняття "право" і "закон" у філософсько-правовій думці європейського Середньовіччя. *Право і суспільство*. 2017. № 1(2). С. 47-51.

Семінарське заняття 2 (2 год)

Сучасна філософія права

1. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення
2. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивніст
3. Нео- та постпозитивізм. Концепції відродженого природного права
4. Філософія права в Україні: виникнення, світоглядно-методологічні витоки, основні ідеї

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Правовий позитивізм і природно-правове мислення- це традиційно основні конкуруючі типи праворозуміння; це філософські способи осмислення права. Слід звернути увагу, що як тенденція правової думки правовий позитивізм бере початок ще в давні часи. Формами прояву були: китайський легізм, учення софістів, номіналізм В. Оккама, концепція абсолютної держави Т. Гоббса та ін. Однак як самостійний напрямок філософ-правової думки він виник у 30–40-х р 19ст. у зв'язку з теоретичним обґрунтуванням формально-догматичної юриспруденції. Його найближчим попередником був І. Бентам. У розвитку

правового позитивізму можна виділити три основні етапи: класичний позитивізм Дж. Остіна, що ототожнював право з наказами суверена; «чиста теорія права» Г.Кельзена, що пов'язує право з правомочністю примушувати; аналітична юриспруденція Х. Харта, ключовим поняттям якої є «правило визнання». Отже, правовий позитивізм відмовляється від розгляду питання про критерій справедливості, зводить нормативну силу права до примусовості, а природу права - до закону. В свою чергу, природно-правове праворозуміння - діаметрально протилежне позитивістському. В основі вчення про природне право лежить ідея - всі існуючі правові норми повинні ґрунтуватися на якихось об'єктивних засадах, що не залежать від волі людини.

Розглядаючи способи обґрунтування права, звертаємо увагу, що вони розрізняються залежно від того, яка реальність подається як джерело правових смислів. У рамках класичної філософської традиції виділяють дві групи філософсько-правових теорій: об'єктивістські (матеріалістичні) та суб'єктивістські (ідеалістичні). Терміни «об'єктивізм» і «суб'єктивізм» є похідними від категорій об'єкта і суб'єкта; вони дають можливість розрізнити правові концепції залежно від уявлень про те: чи набуває правосвідомість правових смислів з об'єкта, об'єктивних відносин чи із суб'єкта, самої свідомості. Крім того, звертаємо увагу на принцип інтерсуб'єктивності, який означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта чи зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії (комунікації) суб'єктів (принаймні двох, а в принципі — усіх).

Розкриваючи питання щодо трансформації юридичного позитивізму в нео- та постпозитивізм, слід звернути увагу на теорію наказів Дж.Остіна, юридичний неопозитивізм Г. Кельзена, юридичний постпозитивізм Х.Харта.

Як протест проти позитивістського типу праворозуміння з кінця XIX ст. відроджується природне право, яке досліджує логіку і механізм співвідношення з позитивним правом. Кожний з сучасних напрямів антипозитивістської правової думки розвиває своє уявлення про природне право, його витoki та сенс, форми вияву та дії. Серед концепцій, що відроджували природно-правове мислення на ґрунті неокласицизму, знаходимо неотомістські, неокантіанські та неогегельянські моделі, на які варто звернути увагу. Крім того, слід зупинитися на поглядах А. Кауфмана, П. Рікьора, Л. Фуллера, Дж. Фінніса, Р. Дворкіна, Дж. Ролса, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та О. Гьофе.

Щодо філософсько-правової думки в Україні слід сказати, що вона пройшла у своєму розвитку такі етапи: докласичний (9 - 17 ст.); класичний (18 - I половина 19 ст); ліберально-романтичний (II пол. 19 - початок 20 ст.); сучасний етап (з серед 80-х років 20 ст.). Виникнення філософської, у т.ч. філософсько-правової, думки історично належить до періоду формування першої держави східних слов'ян — Київської Русі і ґрунтується на наступних чинниках: виникнення і поширення писемності, християнізація Київської Русі, формування державності. Саме в цей період виникають перші філософ-правові ідеї, що спочатку мали релігійно-міфологічний характер, а потім (у зв'язку з прийняттям і поширенням християнства) теологічний характер. Варто зупинитися на поглядах Г. Сковороди, П. Юркевича, філософсько-правових поглядах М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, а також змісті ліберальних ідей в Україні.

Література:

1. Андреев Д.В., Вовк В.М., Івченко Ю.В, Павлишин О.В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. К.: НАВС, 2012. 220 с.
2. Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посіб / А.О. Баумейстер. Вінниця: О.Власюк, 2007. 224 с.
3. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. К.: Видавничий дім "ІН ЮРЕ", 2006. 472 с.
4. Абашнік В. О. Ганс Кельзен про юридичний позитивізм. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-1. С. 4-6.

5. Артюх В'ячеслав. Філософсько-історичні ідеї Михайла Драгоманова і позитивізм. *Людинознавчі студії. Сер. : Філософія*. 2012. Вип. 26. С. 166-179.
6. Богдашина О. М. Пізній романтизм vs ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.). *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С. 4-15.
7. Донченко О.І. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині XIX століття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016 р. № 6. С. 3–6.
8. Донченко О.І. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №3. С. 15-19.
9. Дудченко В. В. Концепт позитивізму в юриспруденції: генезис та обґрунтування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 6-14.
10. Заморська Л. І. Роль позитивізму в утвердженні правової нормативності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2013. Вип. 1. С. 5-15.
11. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 300-313.
12. Ковтонюк А. Юридичний позитивізм: історія та сучасність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 74-76. С. 40-43.
13. Луцький Р. П. Правовий позитивізм в контексті еволюції джерел сучасної правової системи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2012. Вип. 19. С. 161-165.
14. Присухін С. І. Філософсько-правова думка України: традиції і сучасність. *Юридична наука*. 2012. № 10. С. 122-137.
15. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми. *Право і суспільство*. 2014. № 6.2(2). С. 48-53.

Семінарське заняття 3 (2 год)

Правова онтологія: природа і структура права

1. Онтологічна природа права. Правова реальність
2. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності
3. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Правова онтологія – це вчення про буття права. Маємо на увазі, що право з'являється перед нами як своєрідний непізнаний об'єкт. Складні запитання про природу права трансформуються в запитання про те, що означає «бути» для права взагалі, тобто де існує право: у зовнішньому світі чи виключно в людському досвіді? Іншими словами, до якого типу реальності належить право? Сучасна філософія права, як і попередні етапи її розвитку, неоднозначно розв'язує проблему природи права. Важливо відзначити, що всі існуючі підходи до права виступають тільки як моменти істини, оскільки поширюють на всю реальність лише приватні компоненти логічної моделі становлення права. Звертаємо увагу, що концепція правової реальності («картина світу права») повинна задаватися образом права; цей образ репрезентований в існуючій правосвідомості; Вона складається із взаємодії таких моментів: а) теорії різного рівня (це філософський рівень; правова ідеологія, включаючи її втілення в чинній конституції); б) нормативні документи (стосовно різних рівнів правового регулювання); в) повсякденний досвід (має справу з проявами правового

життя, це: правопорушення; угоди; додержання прав людини; він дозволяє будувати гіпотези, версії та відчувати, що виражене в них відбулося і відбувається насправді).

Слід звернути увагу, що правова реальність розуміється в двох значеннях. В широкому значенні – це вся сукупність правових феноменів: правові норми, інститути, правовідносини, правові концепції, явища правового менталітету тощо. У вузькому – це лише базові правові реалії, відносно яких всі інші правові феномени виявляються похідними; і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти: правові норми (нормативізм); правовідносини (соціологічний напрям); правові «емоції» (психологічний напрям).

При підготовці до другого питання пам'ятаємо, що історичні передумови формування філософії права як самостійної науки свідчать, що філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на природне (*jus naturale*) і позитивне (*jus civile*). Саме їх суперечлива єдність і становить, у найпершому наближенні структуру правової реальності. Тут ми маємо справу з дуалістичним тлумаченням структури права. Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтовано на пошук основ права в природному житті людей, «людської суті їхнього буття».

Звертаємо увагу, що аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізнати два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з правом позитивним. Перший підхід передбачає, що природне право розумілося як сукупність апіорних моральних вимог, пропонованих позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з точки зору його справедливості чи несправедливості (Платон, Кант). Другий підхід передбачає, що природне право розуміється як необхідна і незмінна основа чинного законодавства, що не існує поза ним, тобто природні принципи шукались усередині чинного права, що розумілося як реалізована в історії надприродна ідея права (Аристотель, Гегель).

Виходимо з того, що природне право – це сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свобода, рівність, справедливість і т. д.), а також сукупність універсальних норм і принципів, що знаходяться в фундаменті всіх прав. систем світової цивілізації. Важливо розуміти, для того щоб стати регулюючим чинником, норми і принципи природного права повинні бути втіленими в нормах позитивного права; позитивне право – необхідний елемент, повинен бути поруч. Необхідно вказати на схожі і відмінні риси між природним і позитивним правом.

В рамках третього питання слід розкрити зміст трьох складових форм буття права: а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя). У сукупності вони виражають динаміку правової реальності. Це розчленування є традиційним і в цілому аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на 3 форми чи рівні буття права – правосвідомість, правові норми, правовідносини; єдність цих рівнів і являє собою такий об'єкт, як право.

Література:

1. Андреев Д.В., Вовк В.М., Івченко Ю.В, Павлишин О.В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. К.: НАВС, 2012. 220 с.
2. Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А., Грищук О. В., Дудаш Т. І. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. "Правознавство" / П.М. Рабінович (заг.ред.). Л., 2005. 290с.
3. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. К.: Тандем, 2000. 300 с.
4. Абашнік В. О. Ганс Кельзен про юридичний позитивізм. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-1. С. 4-6.
5. Бернюков А. М. Онтологія та гносеологія правової реальності: сучасний стан проблеми дослідження в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 3. С. 21-23.

6. Гордин Л. Я. Онтология юридической ответственности: специфика правовой вины, её отличия от религии и морали. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 2. С. 113-118.
7. Дудченко В. В. Концепт позитивізму в юриспруденції: генезис та обґрунтування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 6-14.
8. Завальнюк В. В. Правова реальність в антропологічному вимірі (основні напрями досліджень). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 24-29.
9. Козловський А. А. Буття засобом пізнання стає правовим (гносеологічна онтологія права). *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 123-129.
10. Корчевна Л. О. Основні поняття права у позитивізмі: критичний досвід. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 2. С. 18-21.
11. Кузьменко В. В. Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 11-19.
12. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 123-127.
13. Полонка І. А. Онтологічно-теоретичні особливості взаємозв'язку категорій "правова поведінка" та "законність". *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 41-46.
14. Прокопов Д. Онтологічні системи природного права у європейській правовій думці XVII – середини XVIII століть. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 28-34.

Семінарське заняття 4 (2 год)

Правова антропологія: гуманістична природа права

1. Природа людини і право. Антропологічні основи права
2. Філософський зміст і обґрунтування прав людини
3. Особистість і право. Гуманістична природа права

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Правова антропологія як розділ філософії права досліджує гуманістичні основи права. Слід мати на увазі, що феномен права тісно пов'язаний з людиною, її сутністю, сенсом людського буття, а взаємозв'язок людини і права зумовлює антропологічну позицію стосовно права. Однією з центральних проблем правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує закономірність кореляції «образу людини» і «образу права». Сутність її полягає в тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також обумовлена ним правова система орієнтуються на визначений «образ людини» (концепція природи людини). І від цього образу ведуть свій відлік як на власну вихідну точку. Звертаємо увагу на історичний момент: як вирішувалося питання про антропологічні підстави правової теорії такими ключовими фігурами новоєвропейської філософії права як Т.Гоббс, Ж.Ж. Руссо, І. Кант, і якими були практичні наслідки такого рішення.

Далі акцентуємо увагу на розгляді, міркуваннях щодо таких питань, як: який же «образ людини» повинен бути підставою сучасної правової теорії? Чим характеризується людина як особливий вид буття? Яка специфіка людської природи?

Природу, чи сутність людини, часто зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади тощо. У той же час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість — її «відкритість», незавершеність як істоти; у цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли стверджував: «Людина — це свобода».

Звертаємо увагу на множинність людської природи. При цьому слід пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної і «істинної» природи людини; такої просто не існує.

Свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що: з одного боку, воно є інститутом, який робить свободу можливою; з другого боку, захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля.

У тісному зв'язку з розумінням способу буття людини як буття у свободі знаходиться проблематика наступних питань теми: про антропологічне обґрунтування прав людини і про «правову людину» як суб'єкта права.

Поряд з обґрунтуванням права взагалі як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто дати відповідь на запитання: чому від правового порядку вимагається захист прав людини? Це питання про якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам. Маючи безпосереднє відношення до з'ясування того, що таке право, це запитання включає три моменти: а) опис феномену прав людини як такого (аналітичне завдання); б) з'ясування статусу прав людини (легітимаційне завдання); в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання). На це маємо звернути увагу.

При підготовці до третього питання маємо розуміти, що із загальнофілософського питання «що таке людина?» впливає основне питання філософії права крізь призму правової антропології і звучить воно так: «що таке людина юридична». Знову ж таки, звертаємось до думки ключових знакових фігур правової думки (Гегель, І. Льюїс, П. Рікер тощо). Маємо з'ясувати, яка з форм індивідуального буття людини — індивід, індивідуальність чи особистість — має на увазі, коли ставиться запитання про суб'єкта права? За відповіддю можемо звернутися до концепції Е. Соловйова, за якою зміст і співвідношення основних форм індивідуального буття людини розкриваються через установлення їхньої відповідності певним типам норм, це: обов'язки, покликання, права.

Нарешті, важливо зрозуміти, що право в антропологічному вимірі - це спосіб людської взаємодії (співіснування); він можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, що визнає таким самим суб'єктом будь-якого іншого.

Література:

1. Андреев Д.В., Вовк В.М., Івченко Ю.В, Павлишин О.В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. К.: НАВС, 2012. 220 с.
2. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; Пер. з нім. О. Юдіна. К.: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
3. Філософія права: Навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Х.: Прапор, 2006. 272 с.
4. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 111-118.
5. Бородін І. Л. Правова антропологія як методологія дослідження прав людини і громадянина – історико-правовий аналіз. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 4. С. 46-53.
6. Братасюк В. М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського середньовіччя. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 24-30.
7. Брижко В. М. Філософія права: антропологія в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 3. С. 33-47.
8. Гарасимів Т. З. Правова антропологія особистості: дилема індивідуального та соціального. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 69-74.

9. Гарасимів Т. Антропологічна пролематика у філософсько-правовій традиції. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 152-157.
10. Завальнюк В. В. Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір. *Lex Portus.* 2016. № 1. С. 24-34. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2016_1_5
11. Завальнюк В. Юридична антропологія у формуванні правової культури сучасного українського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz.* 2014. Sv. 1, Vyd. 6. С. 38-46.
12. Моїсеєнкова С. О. Антропологічно-правові детермінанти правоутворення. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2015. № 824. С. 272-277.
13. Моїсеєнкова С. О. Становлення антропології права як філософсько-правової науки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична.* 2015. Вип. 2. С. 343-355.
14. Сидоренко О. М. Аксіологічні та антропологічні засади ефективності правових норм в умовах сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2018. Вип. 34. С. 8-11.

Семінарське заняття 5 (2 год)

Правова аксіологія: ціннісні основи права

1. Цінності в праві і право як цінність
2. Свобода як цінність. Право як форма свободи
3. Справедливість як основна правова цінність

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Правова аксіологія (теорія цінностей) направлена на виявлення природи правових цінностей, їх змісту та ієрархії, уявлення про право як цінність і його ціннісні критерії.

Звертаємо увагу, що поняття «цінності» розкриває внутрішній, духовний аспект відносин людини з природою, іншими людьми, самою собою та Богом. Цінності становлять низку «ідеальних об'єктів», між якими спостерігається деякий порядок.

У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать невід'ємні атрибути права — свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі для самого суб'єкта і для інших.

Слід взяти до уваги, що в основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу і в результаті правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми та ідеали; дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. Отже, відносини породжують явища, які мають індивідуальну і соціальну значущість.

У процесі відносин формуються такі елементи: ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка. Ці три елементи слід розкрити, пояснити і порівняти.

Щодо першого питання також важливим є розкриття змісту і значення трьох форм буття цінностей – це суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності та особисті (чи екзистенціальні) цінності.

При підготовці до другого питання звертаємо увагу, що ідея свободи є багатозначною, породжує сплетіння безлічі непорозумінь. Тому слід спочатку зробити застереження щодо того, в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і доступних для пізнання значень. Це три значення свободи – свобода «юридична» і «фактична»; свобода «внутрішня» та «зовнішня»; свобода «від» і свобода «для».

Також слід порівняти як розумілася свобода в різні епохи (Античність, Середньовіччя, Новий час), у різних системах права.

Не менш важливим є звернення до поняття «ступінь свободи». Для соціального суб'єкта ступінь свободи пов'язаний з тими чи іншими формами права - економічною, політичною, екологічною, сімейною і т. д., що склалися в системі соціальних відносин. Отже, ступінь свободи з'являється як вираз існуючих у суспільстві «свобод» — політичної, економічної, соціальної та ін. В юриспруденції філософська категорія ступеней свободи називається поколінням прав. Всього чотири покоління прав: перше – право на життя і власність майна; друге – соціально-економічні права; третє – право на мир, здорове довкілля та ін; четверте покоління прав стосується перехідного стану між життям і смертю як фінальними цінностями людства (аборти та ін.).

Юристи акцентують увагу на тому, що право виражає конкретно-історичний ступінь свободи, властивий певному щаблю розвитку людства, тому розвиток права слугує показником розвитку свободи людини.

При підготовці до питання щодо справедливості, пам'ятаємо, що право – це міра реалізації свободи і у той же час норма політичної справедливості; іншими словами, право є нормативно закріплена справедливість.

Варто зупинитися на головних загальновизнаних властивостях справедливості, які сформульовані у сучасній філософській думці, зокрема: справедливість не буває однозначною; справедливість пов'язана з взаємним визнанням прав; справедливість є мірою рівноваги; справедливість включає три аспекти – міра віддачі, міра вимоги та правомірність оцінки.

Література:

1. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. К.: Видавничий дім “ІН ЮРЕ”, 2006. 472 с.
2. Вовк В.М. Філософія права: Навчально-методичні матеріали. Івано-Франківськ: Вид-во “Сімик”, 2006. 188 с.
3. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. К.: ВД “Стилос”: ПЦ “Фоліант”, 2006. 382 с.
4. Вдовичин І. Я. Свобода особи в епоху європейського середньовіччя (теологічна інтерпретація ідеї природного права). *Європейські перспективи*. 2013. № 3. С. 5-14.
5. Гавронська Т. В. Свобода особистості: філософсько-правова рефлексія. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2011. Вип. 14. С. 68-77.
6. Добош З. Справедливість у філософсько-правовій думці нового часу. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 389-397.
7. Дунас О. І. Аналіз феномена свободи у творчій спадщині античних філософів. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 7-11.
8. Журавльова Г. С. Розуміння принципу рівності в період Середньовіччя та Ренесансу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 36(1). С. 50-54.
9. Ковбан А. В. Правова природа свободи світогляду: онтологічне та аксіологічне поняття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 274-280.
10. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116-120.

11. Міма І. В. Аксіологічний підхід у дослідженні релігійно-правових традицій як правових явищ. *Альманах права*. 2019. Вип.10. С. 185-190.
12. Мішина І. Аксіологічні засади правових систем. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 84-90.
13. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 34-38.
14. Юрійчук О. Аксіологічний вимір правової культури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 287-290.

Семінарське заняття 6 (2 год)

Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу

1. Правосвідомість як проблема філософії права
2. Форми буття правосвідомості
3. Функції правосвідомості
4. Право і мораль: загальні риси та відмінність

Методичні рекомендації до вивчення питань теми

Правосвідомість — це сукупність правових почуттів, уявлень та настанов (змістів), що виражають ставлення людей до чинного права і визначають орієнтацію особистості у сфері правової реальності.

Слід звернути увагу, що поняття «правосвідомість» є багатозначним. В юридичній і філософській літературі існує низка визначень щодо сутності та змісту правосвідомості, які корисно розглянути у порівнянні між собою.

Правосвідомість як суспільне явище репрезентована різноманітними формами. За класифікацією Олега Дробницького і Валентини Желтової існують такі форми буття правосвідомості - інституційна та неінституційна форми буття правосвідомості.

При підготовці до семінарського заняття варто звернути увагу, що інституційна форма буття правосвідомості представлена у вигляді документів та у формі живого процесу мислення юристів-професіоналів, що погоджується з обов'язковою нормою, підкоряється їй як критерію правильності законоузгодженості суджень і рішень; це є сфера «законоположень», «юридичного закону», «чинного права».

Неінституційна форма буття правосвідомості – це недокументальна і неофіційна форма правового мислення, волі та почуттів, що існує у вигляді живого процесу чи акту свідомості, зафіксованого в писемній формі заднім числом (теоретична праця, художня література, особисті документи).

У свою чергу за способом мислення неінституційна форма буття правосвідомості поділяється на дві сфери – повсякденну та теоретичну.

Повсякденна правосвідомість включає уявлення, почуття та волевиявлення людей, їхнє суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їхню оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів; ця сфера утворює масову суспільну думку навколо чинного права, підтримуючи її чи вимагаючи змін.

Теоретична правосвідомість – це юридичні «доктрини», розроблені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність, справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства та особистості, основні інститути законодавства в працях учених-гуманітаріїв. Необхідно розкрити сутність форми повсякденної правосвідомості, зокрема правових почуттів, правових навичок, правових звичок та правових знань.

В рамках питання щодо правосвідомості необхідно звернути увагу і на її функції – це пізнавальна, оцінювальна та регулятивна.

При підготовці питання щодо взаємозв'язку права і моралі важливо звернутися до аналізу історії такої взаємодії, до історії розвитку їхніх взаємостосунків. Нас цікавить такий факт: як зміна ціннісних пріоритетів від епохи до епохи оберталася конкретними змінами у теоретичній правовій думці та практичному нормативному житті.

Необхідно простежити рух відносин «мораль-право» періодів: Античність, Середньовіччя, Новий час. Звертаємо увагу, що питання про співвідношення моралі і права стало предметом дискусії у філософсько-релігійній та юридичній літературі. Всі численні теорії співвідношення права і моралі можуть бути зведені до декількох типів: представники першого типу не проводять відмінності між правом і мораллю; представники другого типу вважають, що право і мораль не мають між собою нічого спільного; представники третього типу розглядають право як частину моралі, «мінімум моральності».

Слід звернути увагу, що найповніше спільність моралі і права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини; вона ж виявляється у фактичному збігу деяких правових і моральних норм, що таким спільним «дублюючим» регулюванням підкреслюють особливу значущість цінностей, які захищаються; до них належать насамперед цінності життя, свободи, власності. У цих випадках право і мораль взаємодіють один з одним як взаємодоповнюючі цінності. Також слід розкрити загальні та відмінні риси моралі і права.

Література:

1. Андреев Д.В., Вовк В.М., Івченко Ю.В, Павлишин О.В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. К.: НАВС, 2012. 220 с.
2. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; Пер. з нім. О. Юдіна. К.: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
3. Філософія права: Навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г.Данільяна. Х.: Прапор, 2006. 272 с.
4. Бабюк А. М. Співвідношення понять "правосвідомість" та "праворозуміння". *Університетські наукові записки*. 2015. № 3. С. 5-12.
5. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки. *Форум права*. 2018. № 3. С. 6–12.
6. Гринь О.Д., Донченко О.І. Питання сучасного стану правосвідомості: особливості формування та проблеми вдосконалення. *Науковий вісник Одеського Національного університету*. 2014р. том 19. Випуск 3 (24). С. 7-16.
7. Донченко О.І. Правовий менталітет українського суспільства як фактор правотворчості. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 3 (61). С. 5-10.
8. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 35-41.
9. Козенко Ю. О. Правова свідомість людини як аксіологічна сутність її поведінки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 8-12.
10. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 297-303.
11. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 199-203.
12. Сердюк І. В. Взаємодія права та моралі в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2. С. 97-106.
13. Шаравара І. І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33(1). С. 56-59.
14. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис*. 2017. № 4. С. 134-144.

План семінарського заняття для заочного відділення

Семінарське заняття 1 (2 год)

Актуальні проблеми філософії права

1. Правова онтологія: природа і структура права:

- А) Онтологічна природа права. Правова реальність
- Б) Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності
- В) Форми буття права: ідея права, закон, правове життя

2. Правова антропологія: гуманістична природа права

- А) Природа людини і право. Антропологічні основи права
- Б) Філософський зміст і обґрунтування прав людини
- В) Особистість і право. Гуманістична природа права

3. Правова аксіологія: ціннісні основи права

- А) Цінності в праві і право як цінність
- Б) Свобода як цінність. Право як форма свободи
- В) Справедливість як основна правова цінність

Методичні рекомендації до вивчення першого питання теми

Правова онтологія – це вчення про буття права. Маємо на увазі, що право з'являється перед нами як своєрідний непізнаний об'єкт. Складні запитання про природу права трансформуються в запитання про те, що означає «бути» для права взагалі, тобто де існує право: у зовнішньому світі чи виключно в людському досвіді? Іншими словами, до якого типу реальності належить право? Сучасна філософія права, як і попередні етапи її розвитку, неоднозначно розв'язує проблему природи права. Важливо відзначити, що всі існуючі підходи до права виступають тільки як моменти істини, оскільки поширюють на всю реальність лише приватні компоненти логічної моделі становлення права. Звертаємо увагу, що концепція правової реальності («картина світу права») повинна задаватися образом права; цей образ репрезентований в існуючій правосвідомості; Вона складається із взаємодії таких моментів: а) теорії різного рівня (це філософський рівень; правова ідеологія, включаючи її втілення в чинній конституції); б) нормативні документи (стосовно різних рівнів правового регулювання); в) повсякденний досвід (має справу з проявами правового життя, це: правопорушення; угоди; додержання прав людини; він дозволяє будувати гіпотези, версії та відчувати, що виражене в них відбулося і відбувається насправді).

Слід звернути увагу, що правова реальність розуміється в двох значеннях. В широкому значенні – це вся сукупність правових феноменів: правові норми, інститути, правовідносини, правові концепції, явища правового менталітету тощо. У вузькому – це лише базові правові реалії, відносно яких всі інші правові феномени виявляються похідними; і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти: правові норми (нормативізм); правовідносини (соціологічний напрям); правові «емоції» (психологічний напрям).

При підготовці до другого питання пам'ятаємо, що історичні передумови формування філософії права як самостійної науки свідчать, що філософське осмислення правової реальності почалося з розмежування права на природне (*jus naturale*) і позитивне (*jus civile*). Саме їх суперечлива єдність і становить, у найпершому наближенні структуру правової реальності. Тут ми маємо справу з дуалістичним тлумаченням структури права. Саме розмежування права на природне і позитивне зорієнтовано на пошук основ права в природному житті людей, «людської суті їхнього буття».

Звертаємо увагу, що аналіз історії філософсько-правової думки дозволяє розрізняти два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з правом позитивним. Перший підхід передбачає, що природне право розумілося як сукупність апріорних моральних вимог, пропонованих позитивному праву, як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивному праву з точки зору його справедливості чи

несправедливості (Платон, Кант). Другий підхід передбачає, що природне право розуміється як необхідна і незмінна основа чинного законодавства, що не існує поза ним, тобто природні принципи шукались усередині чинного права, що розумілося як реалізована в історії надприродна ідея права (Аристотель, Гегель).

Виходимо з того, що природне право – це сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свобода, рівність, справедливість і т. д.), а також сукупність універсальних норм і принципів, що знаходяться в фундаменті всіх прав. систем світової цивілізації. Важливо розуміти, для того щоб стати регулюючим чинником, норми і принципи природного права повинні бути втіленими в нормах позитивного права; позитивне право – необхідний елемент, повинен бути поруч. Необхідно вказати на схожі і відмінні риси між природним і позитивним правом.

В рамках третього питання слід розкрити зміст трьох складових форм буття права: а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя). У сукупності вони виражають динаміку правової реальності. Це розчленування є традиційним і в цілому аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на 3 форми чи рівні буття права – правосвідомість, правові норми, правовідносини; єдність цих рівнів і являє собою такий об'єкт, як право.

Література:

1. Завальнюк В. В. Правова реальність в антропологічному вимірі (основні напрями досліджень). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 24-29.
2. Козловський А. А. Буття засобом пізнання стає правовим (гносеологічна онтологія права). *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 123–129.
3. Корчевна Л. О. Основні поняття права у позитивізмі: критичний досвід. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 2. С. 18-21.
4. Кузьменко В. В. Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 11-19.
5. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 123-127.
6. Полонка І. А. Онтологічно-теоретичні особливості взаємозв'язку категорій "правова поведінка" та "законність". *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 41-46.

Методичні рекомендації до вивчення другого питання теми

Правова антропологія як розділ філософії права досліджує гуманістичні основи права. Слід мати на увазі, що феномен права тісно пов'язаний з людиною, її сутністю, сенсом людського буття, а взаємозв'язок людини і права зумовлює антропологічну позицію стосовно права. Однією з центральних проблем правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує закономірність кореляції «образу людини» і «образу права». Сутність її полягає в тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також обумовлена ним правова система орієнтуються на визначений «образ людини» (концепція природи людини). І від цього образу ведуть свій відлік як на власну вихідну точку. Звертаємо увагу на історичний момент: як вирішувалося питання про антропологічні підстави правової теорії такими ключовими фігурами новоєвропейської філософії права як Т.Гоббс, Ж.Ж. Руссо, І. Кант, і якими були практичні наслідки такого рішення.

Далі акцентуємо увагу на розгляді, міркуваннях щодо таких питань, як: який же «образ людини» повинен бути підставою сучасної правової теорії? Чим характеризується людина як особливий вид буття? Яка специфіка людської природи?

Природу, чи сутність людини, часто зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади тощо. У той же час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість — її

«відкритість», незавершеність як істоти; у цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.-П. Сартр, коли стверджував: «Людина — це свобода».

Звертаємо увагу на множинність людської природи. При цьому слід пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної і «істинної» природи людини; такої просто не існує.

Свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння сутності правил, здатності до судження), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що: з одного боку, воно є інститутом, який робить свободу можливою; з другого боку, захищаючи її від небезпеки, заважає трансформації свободи у свавілля.

У тісному зв'язку з розумінням способу буття людини як буття у свободі знаходиться проблематика наступних питань теми: про антропологічне обґрунтування прав людини і про «правову людину» як суб'єкта права.

Поряд з обґрунтуванням права взагалі як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто дати відповідь на запитання: чому від правового порядку вимагається захист прав людини? Це питання про якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам. Маючи безпосереднє відношення до з'ясування того, що таке право, це запитання включає три моменти: а) опис феномену прав людини як такого (аналітичне завдання); б) з'ясування статусу прав людини (легітимаційне завдання); в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання). На це маємо звернути увагу.

При підготовці до третього питання маємо розуміти, що із загальнофілософського питання «що таке людина?» впливає основне питання філософії права крізь призму правової антропології і звучить воно так: «що таке людина юридична». Знову ж таки, звертаємось до думки ключових знакових фігур правової думки (Гегель, І. Льюїс, П. Рікер тощо). Маємо з'ясувати, яка з форм індивідуального буття людини — індивід, індивідуальність чи особистість — має на увазі, коли ставиться запитання про суб'єкта права? За відповіддю можемо звернутися до концепції Е. Соловйова, за якою зміст і співвідношення основних форм індивідуального буття людини розкриваються через установлення їхньої відповідності певним типам норм, це: обов'язки, покликання, права.

Нарешті, важливо зрозуміти, що право в антропологічному вимірі - це спосіб людської взаємодії (співіснування); він можливий завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, що визнає таким самим суб'єктом будь-якого іншого.

Література:

1. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 111-118.
2. Братасюк В. М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського середньовіччя. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 24-30.
3. Гарасимів Т. Антропологічна проблематика у філософсько-правовій традиції. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 855. С. 152-157.
4. Завальнюк В. Юридична антропологія у формуванні правової культури сучасного українського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz*. 2014. Sv. 1, Vyd. 6. С. 38-46.
5. Сидоренко О. М. Аксіологічні та антропологічні засади ефективності правових норм в умовах сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2018. Вип. 34. С. 8-11.

Методичні рекомендації до вивчення третього питання теми

Правова аксіологія (теорія цінностей) направлена на виявлення природи правових цінностей, їх змісту та ієрархії, уявлення про право як цінність і його ціннісні критерії.

Звертаємо увагу, що поняття «цінності» розкриває внутрішній, духовний аспект відносин людини з природою, іншими людьми, самою собою та Богом. Цінності становлять низку «ідеальних об'єктів», між якими спостерігається деякий порядок.

У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать невід'ємні атрибути права — свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі для самого суб'єкта і для інших.

Слід взяти до уваги, що в основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У перебігу і в результаті правовідносин між людьми виникають правові вимоги, формуються соціально значущі норми та ідеали; дія, що відповідає правовим вимогам, нормам та ідеалам, є законною і виступає як цінність і для суб'єкта діяльності, і для суспільства. Отже, відносини породжують явища, які мають індивідуальну і соціальну значущість.

У процесі відносин формуються такі елементи: ціннісна правова оцінка, ціннісна правова орієнтація та ціннісна правова установка. Ці три елементи слід розкрити, пояснити і порівняти.

Щодо першого питання також важливим є розкриття змісту і значення трьох форм буття цінностей — це суспільні цільові цінності та ідеали, предметно втілені цінності та особисті (чи екзистенціальні) цінності.

При підготовці до другого питання звертаємо увагу, що ідея свободи є багатозначною, породжує сплетіння безлічі непорозумінь. Тому слід спочатку зробити застереження щодо того, в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і доступних для пізнання значень. Це три значення свободи — свобода «юридична» і «фактична»; свобода «внутрішня» та «зовнішня»; свобода «від» і свобода «для».

Також слід порівняти як розумілася свобода в різні епохи (Античність, Середньовіччя, Новий час), у різних системах права.

Не менш важливим є звернення до поняття «ступінь свободи». Для соціального суб'єкта ступінь свободи пов'язаний з тими чи іншими формами права - економічною, політичною, екологічною, сімейною і т. д., що склалися в системі соціальних відносин. Отже, ступінь свободи з'являється як вираз існуючих у суспільстві «свобод» — політичної, економічної, соціальної та ін. В юриспруденції філософська категорія ступеней свободи називається поколінням прав. Всього чотири покоління прав: перше — право на життя і власність майна; друге — соціально-економічні права; третє — право на мир, здорове довкілля та ін; четверте покоління прав стосується перехідного стану між життям і смертю як фінальними цінностями людства (аборти та ін.).

Юристи акцентують увагу на тому, що право виражає конкретно-історичний ступінь свободи, властивий певному щаблю розвитку людства, тому розвиток права слугує показником розвитку свободи людини.

При підготовці до питання щодо справедливості, пам'ятаємо, що право — це міра реалізації свободи і у той же час норма політичної справедливості; іншими словами, право є нормативно закріплена справедливість.

Варто зупинитися на головних загальновизнаних властивостях справедливості, які сформульовані у сучасній філософській думці, зокрема: справедливість не буває однозначною; справедливість пов'язана з взаємним визнанням прав; справедливість є мірою рівноваги; справедливість включає три аспекти — міра віддачі, міра вимоги та правомірність оцінки.

Література:

1. Ковбан А. В. Правова природа свободи світогляду: онтологічне та аксіологічне поняття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 274-280.
2. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116-120.

3. Міма І. В. Аксіологічний підхід у дослідженні релігійно-правових традицій як правових явищ. *Альманах права*. 2019. Вип.10. С. 185-190.
4. Мішина І. Аксіологічні засади правових систем. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 84-90.
5. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 34-38.
6. Юрійчук О. Аксіологічний вимір правової культури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 287-290.

Питання для самостійної роботи

1. Природне і писане право у філософсько-правових поглядах в епоху Античності
2. Особливості філософських вчень про право християнського середньовіччя
3. Вплив епохи Відродження та періоду Реформації на вчення про природне право
4. Природне і позитивне право Нового часу і епохи Просвітництва
5. Зміст категоричного імперативу І. Канта
6. Абстрактне право, мораль, моральність у філософії права Гегеля
7. Визначення права в марксистсько-ленінській теорії
8. Юридичний позитивізм як напрямок філософсько-правової думки
9. Класичний позитивізм Дж. Остіна
10. «Чисте вчення про право» Г. Кельзена (юридичний неопозитивізм)
11. Аналітична юриспруденція Х. Харта (юридичний постпозитивізм)
12. Концепція Ж. Марітена
13. Ідея «природного права з мінливим змістом» Р. Штаммлера
14. Природне право у вченнях Л. Фуллера
15. Природне право у вченнях Р.Дворкіна
16. Природно-правові вчення Дж. Роулса
17. Постмодерна концепція О. Гьофе
18. Філософсько-правова концепція Б. Кістяківського
19. Зміст проблеми правової реальності
20. Структура правової реальності
21. Ідея права як форма буття права
22. Закон як форма буття права
23. Правове життя (дії і відносини) правове життя (дії і відносини)
24. Зміст проблеми правової антропології
25. Індивід, індивідуальність чи особистість як форми індивідуального буття людини
26. Поняття «людина юридична» та «суб'єкт права»
27. Зміст проблеми правової аксіології
28. Правові цінності: свобода, рівність, справедливість
29. Свобода «юридична» і «фактична»
30. Свобода «внутрішня» та «зовнішня»
31. Свобода «від» (негативна свобода) і свобода «для» (позитивна свобода)
32. Властивості справедливості
33. Зміст правосвідомості
34. Інституційна і неінституційна форми буття правосвідомості
35. Співвідношення права і моралі

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Предмет і структура філософії права.
2. Філософія права у системі наук, її основні питання і функції
3. Сутність методології права та її рівні
4. Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення
5. Способи обґрунтування права: об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність
6. Виникнення і розвиток філософсько-правових поглядів в епоху Античності
7. Особливості філософсько-правової думки в епоху Середньовіччя
8. Філософсько-правові вчення в західній Європі у XV–XVIII століттях
9. Вчення І. Канта про право і державу. Категоричний імператив
10. Історична школа права: Г. Гуго, К. Савіньї, Г. Пухта
11. Філософсько-правова думка епохи Відродження
12. Філософсько-правові вчення періоду Реформації
13. Дж.Локк про основні вимоги природного права
14. Вчення Г. Гроція про право
15. Особливості поглядів Б.Спінози на природне право
16. Філософія права Нового часу
17. Філософсько-правова думка епохи Просвітництва
18. Правова теорія Чезаре Беккарія
19. Філософсько-правові вчення в західній Європі кінця XVIII — середини XIX століття
20. Юридичний позитивізм: О.Конт, Дж. Остін
21. «Охоронний лібералізм» Б. Чичеріна
22. Соціологічна концепція права (С. Муромцев, Н. Коркунов, М. Ковалевський)
23. Нормативістська теорія Г. Кельзен
24. Трансформація юридичного позитивізму в нео- та постпозитивізм
25. Концепції відродженого природного права
26. Школа вільного права Є. Ерліха
27. Соціологічна юриспруденція Р. Паунда
28. Психологічна теорія права Л. Петражицького
29. Філософія права в Україні: виникнення, світоглядно-методологічні витоки, основні ідеї
30. Правова онтологія: природа і структура права
31. Онтологічна природа права. Правова реальність
32. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності
33. Форми буття права: ідея права, закон, правове життя
34. Правова антропологія: гуманістична природа права
35. Природа людини і право. Антропологічні основи права
36. Філософський зміст і обґрунтування прав людини
37. Особистість і право. Гуманістична природа права
38. Правова аксіологія: ціннісні основи права
39. Цінності в праві і право як цінність
40. Свобода як цінність. Право як форма свободи
41. Справедливість як основна правова цінність
42. Правосвідомість як проблема філософії права
43. Право і мораль

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Андреев Д.В., Вовк В.М., Івченко Ю.В., Павлишин О.В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації. К.: НАВС, 2012. 220 с.
2. Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посіб / А.О. Баумейстер. Вінниця: О.Власюк, 2007. 224 с.
3. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. К.: Видавничий дім "ІН ЮРЕ", 2006. 472 с.
4. Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А., Грищук О. В., Дудаш Т. І. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. спец. "Правознавство". Л. 2005. 290 с.
5. Торяник В.М., Макушев П.В. Філософія права (в схемах та визначеннях): навчально-методичний посібник. Дніпровський гуманітарний університет. Гельветика, 2019, 152с.
6. Філософія права: визначники у термінах та сентенціях : навч. посіб. / Степан Степанович Сливка, Альона Сергіївна Романова, Ігор Мирославович Коваль, Нац. ун-т "Львівська політехніка". Навч.-наук. ін-т права, психології та інноваційної освіти. Львів: Растр-7, 2020.211 с.
7. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; Пер. з нім. О. Юдіна. К.: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
8. Філософія права: Навч. посіб. / О. Г.Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г.Данільяна. Х.: Прапор, 2006. 272 с.
9. Філософія права: навч. Посібник. Марченко О. В. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с
10. Філософія права: підруч.для студ. юрид. вищ. навч. закл./ О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / заред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
11. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів: монографія. Луцьк: ФОП Захарчук В. В., 2012.144 с.

Наукова література

1. Абашнік В. О. Ганс Кельзен про юридичний позитивізм. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-1. С. 4-6.
2. Альчук М. П. Філософія права в контексті університетської освіти. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки*. 2012. Вип. 15. С. 46-52.
3. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Українське літературознавство*. 2011. Вип. 74. С. 86-92.
4. Артюх В'ячеслав. Філософсько-історичні ідеї Михайла Драгоманова і позитивізм. *Людинознавчі студії. Сер. : Філософія*. 2012. Вип. 26. С. 166-179.
5. Бабюк А. М. Співвідношення понять "правосвідомість" та "праворозуміння". *Університетські наукові записки*. 2015. № 3. С. 5-12.
6. Бальжик І. А. Церковне право в системі правового регулювання. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 66-75.
7. Бандура О. О. Про співвідношення предмета й основного питання філософії права. *Форум права*. 2012. № 3. С. 9-16.
8. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки. *Форум права*. 2018. № 3. С. 6–12.
9. Баранько Я. С. Особливості функціонування канонічного права в епоху Середньовіччя. *Гуманітарні студії*. 2013. Вип. 20. С. 3-12.

10. Бернюков А. М. Онтологія та гносеологія правової реальності: сучасний стан проблеми дослідження в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 3. С. 21-23.
11. Бліхар В. С. Принцип відповідальності в морально-професійному утвердженні працівників правоохоронних органів (філософсько-правова рефлексія). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 103-110.
12. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 111-118.
13. Богдашина О. М. Пізній романтизм vs ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.). *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С. 4-15.
14. Бородін І. Л. Правова антропологія як методологія дослідження прав людини і громадянина – історико-правовий аналіз. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 4. С. 46-53.
15. Братасюк В. М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського середньовіччя. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 24-30.
16. Братасюк М. Г. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 203-210.
17. Бредун І. В. "Філософія права" Гегеля: досвід сучасного прочитання. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Теорія культури і філософія науки*. 2011. № 958(1), Вип. 44. С. 12-16.
18. Брижко В. М. Філософія права: антропологія в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 3. С. 33-47.
19. Булдакова О. Держава, влада та право в політичних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського: еволюція ідей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 112. С. 4-7.
20. Васецький В. Ю. Правова антропологія: філософські аспекти з позиції становища особи в суспільстві. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 96-102.
21. Вдовичин І. Я. Свобода особи в епоху європейського середньовіччя (теологічна інтерпретація ідеї природного права). *Європейські перспективи*. 2013. № 3. С. 5-14.
22. Вовкович У. В. Зародження філософсько-правової думки у Стародавній Русі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 218-221.
23. Гавронська Т. В. Свобода особистості: філософсько-правова рефлексія. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2011. Вип. 14. С. 68-77.
24. Галів М. Позитивізм як теоретико-методологічне підґрунтя українського історико-педагогічного наративу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 15-21.
25. Гарасимів Т. З. Правова антропологія особистості: дилема індивідуального та соціального. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 69-74.
26. Гарасимів Т. Антропологічна пролематика у філософсько-правовій традиції. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 152-157.
27. Гарасимів Т. Поведінка людини: філософсько-правова рефлексія "діяльність" та "активність". *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 147-151.
28. Гордин Л. Я. Онтология юридической ответственности: специфика правовой вины, её отличия от религии и морали. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 2. С. 113-118.

29. Григоренко Є. І. Відмежування предмету філософії права від предмету загальної теорії держави і права та галузевих юридичних наук. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2014. № 1137, Вип. 18. С. 46-49.
30. Гринь О.Д., Донченко О.І. Питання сучасного стану правосвідомості: особливості формування та проблеми вдосконалення. *Науковий вісник Одеського Національного університету*. 2014р. том 19. Випуск 3 (24). С. 7-16.
31. Грищук О. В. Онтологічні особливості взаємозв'язку людини і права: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3-11.
32. Даценко В. С. Б. О. Кістяківський і позитивізм. *Гуманітарний часопис*. 2009. № 2. С. 99-105.
33. Дзьобань О. П. Основні ознаки української національної правової ментальності. *Право і Безпека*. 2002. № 2. С. 173-176.
34. Дмитрієнко Ю. М. Філософсько-правові детермінанти девіантної правосвідомості у структурі ідейно-світоглядних аксіологій українського права. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 6. С. 244-266.
35. Добош З. Справедливість у філософсько-правовій думці нового часу. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 389-397.
36. Донченко О.І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. *Правова держава*. 2017. № 28. С.13-20.
37. Донченко О.І. Концепція управління школи легістів Стародавнього Китаю: переваги та недоліки. *Матеріали 71-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І.І. Мечникова (23-25 листоп. 2016 р., м. Одеса)*. Одеса : Астропринт, 2016. С.26-28.
38. Донченко О.І. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині XIX століття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016 р. № 6. С. 3–6.
39. Донченко О.І. Правовий менталітет українського суспільства на шляху до Європейської інтеграції. *Матеріали 72-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (29 листопада - 1 грудня 2017 р., м. Одеса)*. Одеса: Фенікс, 2017. С.134-136.
40. Донченко О.І. Правовий менталітет у правовій реальності. «Політико-правова доктрина державного суверенітету в умовах глобалізації»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора Л. М. Стрельцова (25.10.1918-24.03.1979), м.Одеса, 26 жовтня 2018 р. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 233-236.
41. Донченко О.І. Правовий менталітет українського суспільства як фактор правотворчості. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 3 (61). С. 5-10.
42. Донченко О.І. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №3. С. 15-19.
43. Донченко О.І. Щодо питання «спорідненої праці» у суспільно-політичних поглядах Г. Сковороди. *Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Частина 1. м. Кропивницький, 15 квітня 2021 року*. С. 10-11.
44. Донченко О.І. Щодо походження держави в природно-правовому вченні С.Пуфендорфа. *Матеріали 75-ї звітної наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету*

- Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (25-27 листопада 2020 р., м. Одеса). Одеса: Фенікс, 2020. С. 27-30.
45. Дудченко В. В. Концепт позитивізму в юриспруденції: генезис та обґрунтування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 6-14.
 46. Дунас О. І. Аналіз феномена свободи у творчій спадщині античних філософів. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 7-11.
 47. Журавльова Г. С. Розуміння принципу рівності в період Середньовіччя та Ренесансу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 36(1). С. 50-54.
 48. Завальнюк В. В. Еволюція антропологічних знань у правовому вимірі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 17-23.
 49. Завальнюк В. В. Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір. *Lex Portus*. 2016. № 1. С. 24-34.
 50. Завальнюк В. В. Правова реальність в антропологічному вимірі (основні напрями досліджень). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 24-29.
 51. Завальнюк В. В. Принцип антропології права у теоретико-правових дослідженнях сучасності. *Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2012. Т. 11. С. 19-29.
 52. Завальнюк В. Юридична антропологія у формуванні правової культури сучасного українського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz*. 2014. Sv. 1, Vyd. 6. С. 38-46.
 53. Заморська Л. І. Роль позитивізму в утвердженні правової нормативності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2013. Вип. 1. С. 5-15.
 54. Зварич Р. В. Реалізація регулятивної функції права епохи середньовіччя. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2016. № 2. С. 25-30.
 55. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 300-313.
 56. Кашинцева О. Ю. Правова охорона антропологічної цілісності людини крізь призму особистих немайнових прав. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 164-168.
 57. Київець О. В. Загальні принципи права як джерело міжнародного права: природно-правовий та позитивістські підходи. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Право*. 2013. Вип. 5. С. 141-148.
 58. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 35-41.
 59. Коваль А. Правовий аналіз "філософії права" як науки та зародження античних політичних та правових першооснов в працях Памфіла Даниловича Юркевича (1826-1874). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 136-145.
 60. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 155-161.
 61. Коваль І. М. Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 265-272.
 62. Коваль К. П. Правові парадигми: підстави класифікації; аксіологічні характеристики. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3. С. 102-105.
 63. Ковбан А. В. Правова природа свободи світогляду: онтологічне та аксіологічне поняття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 274-280.

64. Ковтонюк А. Юридичний позитивізм: історія та сучасність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 74-76. С. 40-43.
65. Козенко Ю. О. Правова свідомість людини як аксіологічна сутність її поведінки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 8-12.
66. Козловський А. А. Буття засобом пізнання стає правовим (гносеологічна онтологія права). *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 123-129.
67. Корчевна Л. О. Основні поняття права у позитивізмі: критичний досвід. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3, № 2. С. 18-21.
68. Кондратьєв Р. І. До питання про предмет науки філософії права. *Університетські наукові записки*. 2008. № 1. С. 6-10.
69. Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16-35.
70. Кривошия І. Тлумачення норм права на основі філософських поглядів Іммануїла Канта (перша частина). *Юридична Україна*. 2015. № 6. С. 4-10.
71. Кривошия І. Тлумачення норм права на основі філософських поглядів Іммануїла Канта (друга частина). *Юридична Україна*. 2015. № 7-8. С. 4-10.
72. Кривошия І. Тлумачення норм права на основі філософських поглядів Іммануїла Канта (третя частина). *Юридична Україна*. 2015. № 9. С. 4-10.
73. Кузьменко В. В. Онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія філософсько-правової концепції Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 11-19.
74. Кузьменко В. В. Рефлексія онтологічного й аксіологічного аспектів філософсько-правової парадигми Л. І. Петражицького. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 8-23.
75. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116-120.
76. Лобода Ю. П. Онтологія правового як передумова побудови категорії правової традиції. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 8. С. 19-27.
77. Луцький А. І. Сучасна філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію (досвід України та пострадянських країн). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 4. С. 24-30.
78. Луцький Р. П. Правовий позитивізм в контексті еволюції джерел сучасної правової системи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2012. Вип. 19. С. 161-165.
79. Максимов С. І. Право як нормативна система: "гуманістичний" позитивізм Євгенія Булігіна. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 3. С. 53-66.
80. Мануйлов Є. М. Філософсько-правові концепції виникнення та розвитку правової держави. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія*. 2016. № 4. С. 71-80.
81. Марченко О. В. Ідея демократії в Україні: філософсько-правова рефлексія. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 192-196.
82. Матвійчук І. Методологічні домінанти правової антропології. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 170-178.
83. Матюшко Б. Християнський позитивізм М. Ф. Федорова (стаття друга). *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2014. Вип. 706-707. С. 191-195.

84. Мельник М. В. Антропологічний вимір правової культури українського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 123-130.
85. Міма І. В. Аксіологічний підхід у дослідженні релігійно-правових традицій як правових явищ. *Альманах права*. 2019. Вип.10. С. 185-190.
86. Міма І. В. Генезис розуміння сутності релігійно-правових традицій з позицій філософсько-правової думки. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 200-204.
87. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 123-127.
88. Михайліна Т. В. Правосвідомість у площині юснатуралізму. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. 2017. № 15(1). С. 84-87.
89. Мішина І. Аксіологічні засади правових систем. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 84-90.
90. Моїсеєнкова С. О. Антропологічно-правові детермінанти правоутворення. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 272-277.
91. Моїсеєнкова С. О. Становлення антропології права як філософсько-правової науки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, серія юридична*. 2015. Вип. 2. С. 343-355.
92. Момот М. О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 34-38.
93. Мороз Є. В. Правова культура у площині філософсько-педагогічної рефлексії. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2016. Вип. 47(2). С. 190-198.
94. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 297-303.
95. Несправа М. В. Моральні основи права у філософії Фоми Аквінського. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 52-61.
96. Несправа М. В. Правова онтологія, антропологія і аксіологія в християнстві та ісламі: порівняльний аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29(68), № 4. С. 176-183.
97. Омельченко В. Ю. Вітчизняна філософсько-правова думка XIX–XX ст. як предмет сучасних історико-філософських досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. Вип. 4. С. 38-41.
98. Осипова Н. П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 7-11.
99. Павко А. Право як соціокультурний феномен. *Віче*. 2011. № 13. С. 20-23.
100. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об'єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 149-159.
101. Павлишин О. В. Семіотична традиція середньовіччя як передумова формування сучасної семіотики права. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 5. С. 150-161.
102. Павлова Т. Пошук правової ідентичності особи у філософських поглядах Гегеля. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Сер.: *Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 315-318.
103. Павлова Т. С. Нормативність моралі і права у філософії Г. Гегеля. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 104-106.

104. Павлова Т. С. Право як предмет соціальної філософії за Л. Петражицьким. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 192-196.
105. Павлова Т. С. Філософський аналіз права і держави у роботі Г. В. Ф. Гегеля "філософська пропедевтика". *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2010. Т. 18, № 20(1). С. 193-198.
106. Паньонко І. Теоретико-правовий аналіз взаємовідносин держави і християнської релігії в "філософії права" Гегеля. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2018. № 894. С. 17-23.
107. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 199-203.
108. Полонка І. А. Онтологічно-теоретичні особливості взаємозв'язку категорій "правова поведінка" та "законність". *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 41-46.
109. Полонка І. А. Теоретико-онтологічні аспекти правосвідомості та її вплив на правову поведінку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 56-63.
110. Попадинець Г. О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадського суспільства. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 422-427.
111. Присухін С. І. Філософія права: об'єкт, предмет і функції. *Юридична наука*. 2013. № 7. С. 97-103.
112. Присухін С. І. Філософія права в античному світі (конспективний виклад лекції в контексті обміну досвідом викладання навчальної дисципліни "Філософія права" на юридичному факультеті ВНЗ "Національна академія управління", м. Київ). *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 173-186.
113. Присухін С. І. Філософсько-правова думка Середньовіччя (конспективний виклад лекції в контексті обміну досвідом викладання навчальної дисципліни "Філософія права" на юридичному факультеті ВНЗ "Національна академія управління", м. Київ). *Юридична наука*. 2012. № 6. С. 153-162.
114. Присухін С. І. Філософсько-правова думка епохи Відродження і Реформації (конспективний виклад лекції в контексті обміну досвідом викладання навчальної дисципліни "Філософія права"). *Юридична наука*. 2012. № 7. С. 124-132.
115. Присухін С. І. Філософсько-правова думка України: традиції і сучасність. *Юридична наука*. 2012. № 10. С. 122-137.
116. Пріма Д. Правова культура особистості в контексті аксіології. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(2). С. 143-147.
117. Прокопов Д. Є. Ф. К. фон Савін'ї та витоки історичної школи права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 143-156.
118. Прокопов Д. Онтологічні системи природного права у європейській правовій думці XVII – середини XVIII століть. *Юридична Україна*. 2010. № 4. С. 28-34.
119. Пуховська А. С. Права людини в контексті правової антропології. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 9. С. 109-115.
120. Пуховська А. С. Філософсько-антропологічний підхід дослідження прав людини: становлення та значення. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 161-167.
121. Романова А. С. Сутнісні властивості людини: природно-правовий підхід. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 307-312.
122. Романова А. С. Свобідна воля людини в умовах глобалізації суспільства (природно-правовий аспект). *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 407-412.

123. Романова А. С. Державне суспільство в природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 212-216.
124. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм как интегративный тип современного правопонимания. *Університетські наукові записки.* 2007. № 4. С. 13-20.
125. Рабінович С. Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності. *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 3. С. 135-144.
126. Ряшко О. В. Права і свободи людини в філософії Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична.* 2017. Вип. 2. С. 65-77.
127. Сливка С. С. Предмет проблем філософії права. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 94-104.
128. Савенко В. В. Філософсько-правове осмислення природного права та юридичного позитивізму: компаративний аналіз проблеми. *Право і суспільство.* 2014. № 6.2(2). С. 48-53.
129. Сердюк І. В. Взаємодія права та моралі в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2015. № 1-2. С. 97-106.
130. Сторожук Д. А. Онтологія правового прогресу через призму типології праворозуміння. *Університетські наукові записки.* 2018. № 2. С. 167-179.
131. Савенко В. В. Громадянська правосвідомість як запорука правопорядку в державі. *Актуальні проблеми правознавства.* 2019. Вип. 3. С. 19-22.
132. Сидоренко О. М. Аксіологічні та антропологічні засади ефективності правових норм в умовах сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2018. Вип. 34. С. 8-11.
133. Трофименко В. А. Сучасна релігійно-правова філософія як антропологічно-ціннісний базис права. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія.* 2019. № 1. С. 156-164.
134. Фаст О. О. Внесок Фоми Аквінського у формування концепції верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2017. Вип. 43(1). С. 44-47.
135. Фаст О. О. Поняття "право" і "закон" у філософсько-правовій думці європейського Середньовіччя. *Право і суспільство.* 2017. № 1(2). С. 47-51.
136. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Зв'язок права і влада як проблема античної філософії. *Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія".* 2016. Т. 18. С. 201-212.
137. Шаповал В. Н. Предмет філософії права: деякі проблеми формування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 1997. № 2. С. 75-83.
138. Шаравара І. І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2015. Вип. 33(1). С. 56-59.
139. Шейна А. М. Філософсько-правове розуміння демократії як онтологічної основи принципу демократизму у праві. *Європейські перспективи.* 2015. Вип. 4. С. 27-33.
140. Юрійчук О. Аксіологічний вимір правової культури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 287-290.
141. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис.* 2017. № 4. С. 134-144.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

У процесі вивчення навчальної дисципліни використовуються наступні методи навчання:

- словесні методи: лекція, розповідь, бесіда, пояснення, дискусія, обговорення проблемних ситуацій, підготовка та захист рефератів;
- наочні методи: мультимедійна презентація, демонстрування (у вигляді роздаткового / ілюстративного матеріалу);
- практичні методи: обговорення проблемних ситуацій, підготовка і виступи з доповідями, обговорення доповідей.

методи контролю

Поточний і періодичний контроль:

- усний контроль: індивідуальне / фронтальне опитування, бесіда, захист рефератів, доповідь, оцінювання доповідей;
- усне опитування; реферативна доповідь (виступ на задану тему); доповнення доповідей та участь у дискусії;
- письмовий контроль: оцінювання якості виконання самостійної роботи за темами - тестів для самоперевірки;
- тестовий контроль: тестування бланкове за змістовними модулями.

Підсумковий контроль: – залік у формі усної відповіді.

критерії оцінювання денне відділення

Поточний контроль								Підсумковий контроль (залік)	Сума балів
Змістовий модуль № 1,2				Змістовий модуль № 3					
T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10		
5 балів	5 балів	5 балів	5 балів	10 балів	10 балів	10 балів	10балів	40 балів	100 балів
Поточний контроль у формі тестування (тестування бланкове) за змістовним модулем 1, 2: 5 балів				Поточний контроль у формі тестування (тестування бланкове) за змістовним модулем 2: 10 балів				40 балів	100 балів
Разом за змістовним модулем 1: 20 балів				Разом за змістовним модулем 2: 40 балів					
Разом: 60 балів									

T1, T2 ... T5 – теми змістових модулів

заочне відділення

Поточний контроль				Підсумковий контроль (залік)	Сума балів
Змістовий модуль № 3					
T 7	T 8	T 9	T 10		
10 балів	10 балів	10 балів	10балів	40 балів	100 балів
Поточний контроль у формі тестування (тестування бланкове) за змістовним модулем 3: 10 балів					
Разом за змістовним модулем 3: 60 балів					
	Разом: 60 балів				

T1, T2 ... T5 – теми змістових модулів

РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для заліку
90 - 100	A	зараховано
85 - 89	B	
75 - 84	C	
70 - 74	D	
60 - 69	E	
35 - 59	FX	не зараховано з можливістю повторного складання
0 - 34	F	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Критерії оцінювання навчальних досягнень

Оцінка за національною шкалою	100 бальна шкала	Критерії оцінювання навчальних досягнень
Відмінно	90 - 100	Студент у повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно, розгорнуто, обґрунтовано та аргументовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей. Студент демонструє чітке знання відповідних категорій, їх змісту, розуміння їх взаємозв'язку, правильно формулює тлумачення відповідних понять, демонструє знання змісту передбачених програмою нормативно-правових актів, робить самостійні висновки. Студент вміє виявляти причинно-наслідкові зв'язки, самостійно знаходити додаткову інформацію та використовувати її для реалізації поставлених завдань, вільно використовує нові інформаційні технології для поповнення знань. Студент може аргументовано обрати раціональний спосіб виконання завдань, виконує завдання не передбачені навчальною програмою, вільно використовує набуті теоретичні знання при аналізі практичного матеріалу, проявляє творчий підхід до виконання завдань при самостійній роботі.
Добре	85 - 89	Студент достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, використовуючи при цьому нормативну та обов'язкову літературу, застосовує знання для розв'язання стандартних ситуацій, самостійно аналізує, узагальнює і систематизує навчальну інформацію, але допускає неточності, які не є суттєвими для характеристики предмету питання та не впливають істотно на загальну характеристику того чи іншого явища (поняття). Студент має стійкі навички виконання завдань.

	75 - 84	Студент виявляє загалом високий рівень знань щодо всієї програми навчальної дисципліни, на достатньому рівні володіє навчальним матеріалом, застосовує знання для розв'язання стандартних ситуацій, але не вміє самостійно аналізувати деякі питання, не повністю переконливо аргументувати свої відповіді, допускає незначні неточності. Студент за зразком самостійно виконує практичні завдання, передбачені програмою навчальної дисципліни.
Задовільно	70 - 74	Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або відтворює певну частину навчального матеріалу з елементами логічних зв'язків. Студент знає основні поняття навчального матеріалу, але має ускладнення під час виділення суттєвих ознак вивченого та під час виявлення причинно-наслідкових зв'язків та формулювання висновків. Студент має елементарні навички виконання завдань.
	60 - 69	Студент не повною мірою розуміє предмет навчальної дисципліни, наявні недоліки у розкритті змісту понять, категорій, закономірностей, назв та змісту нормативно-правових актів. Студент надає нечіткі характеристики відповідних явищ, викладає свої думки з істотним порушенням логіки подання матеріалу. Студент може використовувати знання лише в стандартних ситуаціях, має нестійкі навички виконання завдань, робить дуже багато теоретичних помилок.
Незадовільно з можливістю повторного складання	35 - 59	Студент не правильно розкриває сутність базових питань навчальної дисципліни, допускає грубі змістовні помилки, володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, безсистемне виокремлює випадкові ознаки вивченого, не вміє сформулювати свою думку та викласти її в логічній послідовності, робити узагальнення та висновки. Студент здатний виконати лише частину завдань виключно за допомогою викладача. У студента відсутні сформовані уміння та навички.
Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	0 - 34	Студент не знає основних положень навчальної дисципліни, не володіє навчальним матеріалом, виконує лише елементи завдань, погребує постійної допомоги викладача.